

नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

बालाकृष्ण अधिकारी*

*उपप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, त्रिवि

लेखसार

[दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माकृत नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास [२०३४ (२०५९)] मा इतिहास चेतनायुक्त विचारधाराको विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत समालोचनाको मुख्य विषयक्षेत्र हो। ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनमा आधारित रहेर उक्त कृतिको विश्लेषण गर्दा विचारधाराको स्रोत, विचारधारा र भावधाराको समन्वय, विचारधाराको वर्गीय पक्षधरता र विचारधारामा इतिहास चेतना गरी चारओटा मानदण्डलाई आधार बनाइएको छ। पुस्तकालयीय कार्यका आधारमा प्रस्तुत समालोचनाका सैद्धान्तिक र अवधारणात्मक सामग्रीको पुनर्निर्माणबाट विश्लेषणका मानदण्ड तयार गरिएको छ भने सोदेश्यमूलक यादृच्छिक छनोट विधिका आधारमा विश्लेष्य सामग्रीको चयन गरिएको छ। उक्त सामग्रीको सूक्ष्म व्याख्या, विवेचना, तुलनाका आधारमा सामान्यीकृत निष्कर्ष निकालिएकाले यस समालोचनामा गुणात्मक अनुसन्धान विधि र त्यसका प्रक्रियालाई अनुसरण गरिएको छ। आंशिक रूपमा तत्कालीन सत्ताप्रति आशक्ति र एकाध स्रष्टाप्रति पूर्वाग्रह देखाइएका भए पनि अधिकांशतः अतीतका तथ्यलाई अतीतकै मूल्य र मानकका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएका हुनाले दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माको *नेसासंज्ञ* शुद्ध इतिहासवादी चेतनायुक्त विचारधारामा केन्द्रित साहित्येतिहास भएको सामान्यीकृत निष्कर्ष नै प्रस्तुत अनुसन्धानपरक समालोचनाको मूल प्राप्ति हो।]

मूल शब्दावली : ऐतिहासिक भौतिकवाद - विचारधाराको स्रोत - विचारधारा र भावधारा - वर्गीय पक्षधरता - इतिहास चेतना।

विषयपरिचय

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक समालोचनामा दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माद्वारा लिखित *नेपाली साहित्यको इतिहास* (२०३४, यसपछि *नेसासंज्ञ* भनिएको) इतिहास चेतनायुक्त विचारधाराको विश्लेषण गरिएको छ। विचारधारा साहित्येतिहास लेखन र विश्लेषणको सबैभन्दा मुख्य तत्त्व हो। सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था र परिस्थिति, जीवनपद्धति, सत्तासीन वर्ग र उच्च वर्गको प्रभाव, वैयक्तिक तथा वर्गीय चेतनाको प्रभाव एवं पक्षधरता, उत्पादन

204 नेपाली साहित्यको सक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

सम्बन्ध र उत्पादनका साधनहरूमा समान पहुँच, सत्ताकेन्द्री र जनकेन्द्री यथार्थको स्थापना, अन्तरङ्ग र बहिरङ्ग चेतनाको प्रभाव आदिका पृष्ठभूमिमा साहित्येतिहासकारले आफ्नो विचारधाराको निर्माण गरेको हुन्छ। यस समालोचनामा मूलतः ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनबाट अवधारणा ग्रहण गरेर साहित्येतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा विश्लेषणका लागि (१) विचारधाराको स्रोत, (२) विचारधारा र भावधाराको समन्वय, (३) विचारधाराको वर्गीय पक्षधरता र (४) विचारधारामा इतिहास चेतना गरी चारओटा मानदण्डको प्रयोग गरिएको छ। तसर्थ यस समालोचनामा मूल अध्ययनको आधारसामग्री *नेसासं* हो भने ऐतिहासिक भौतिकवादी अवधारणामा आधारित इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा र त्यसका आधारमा निर्माण गरिएका उपर्युक्त मानदण्डहरू उक्त आधारसामग्री विश्लेषणको मूल सैद्धान्तिक/अवधारणात्मक मानदण्ड हो।

समस्याकथन र उद्देश्य

साहित्यको इतिहास लेखनमा विचारधारालाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा अवलम्बन गरिन्छ। इतिहासका घटनालाई हेर्ने विश्वदृष्टि नै विचारधारा हो भने त्यस विचारधाराले अवलम्बन गर्ने विश्लेषण र मूल्याङ्कनको धारणा, विवेक र प्रक्रिया नै इतिहास चेतना हो। त्यसैले इतिहास चेतना विचारधारामा आधारित हुन्छ भने विचारधारा पनि इतिहास चेतनामा आधारित हुन्छ। नेपाली साहित्यको इतिहासलाई विधागत इतिहासको लम्बीय ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको *नेसासं*मा इतिहास चेतनामा आधारित केकस्तो विचारधारा प्रस्तुत गरिएको छ, सोको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु नै प्रस्तुत अनुसन्धानपरक समालोचनाको मूल प्राज्ञिक समस्या हो। यसै मूल समस्यामा आधारित भएर विश्लेष्य साहित्येतिहास कृतिमा विचारधाराको स्रोत, विचारधारा र भावधाराको समन्वय, विचारधाराको वर्गीय पक्षधरता र विचारधारामा इतिहास चेतनाजस्ता पक्षको खोजी गरी यस कृतिको मूल्याङ्कन गर्नु नै प्रस्तुत समालोचनाको मुख्य उद्देश्य हो।

विश्लेषण विधि

प्रस्तुत समालोचनामा पुस्तकालयीय कार्यबाट साहित्येतिहास विश्लेषणका मानदण्डको निर्माण गरिएको छ भने सोद्देश्यपूर्ण यादृच्छिक छनोट विधिका आधारमा विश्लेष्य कृतिको चयन गरिएको छ। ऐतिहासिक भौतिकवादी साहित्येतिहास पद्धतिको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व विचारधारासँग अर्को तत्त्व इतिहास चेतनाको अन्तर्संयोजन गरी विश्लेषणको अवधारणा निर्माण गरिएको छ भने यस्तो अवधारणाको सैद्धान्तिक र दार्शनिक आधार ऐतिहासिक भौतिकवादलाई मानिएको छ। यसका लागि आर्थर मारविक (सन् २००३), कृष्णदास श्रेष्ठ (२०६०), भिक्टर आफानास्येभ (२०६३), चैतन्य (२०६४), ऋषिराज बराल (२०६४), मैनेजर पाण्डेय (सन् २००९), दयाराम श्रेष्ठ (२०६५), शिवकुमार मिश्र (सन् २०१०), अभ्नेर जिस (२०७२), ताराकान्त पाण्डेय (२०७३) आदिका कृतिलाई मूल

सन्दर्भसामग्री बनाइएको छ। निर्धारित मानदण्डका आधारमा निर्धारित साहित्येतिहास कृतिको प्रायोगिक विश्लेषण गरिएकाले यो समालोचना प्रायोगिक र गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

वर्गीय विश्वदृष्टिकोणको समष्टि विचारधारा हो। समाज विकासका क्रममा सत्तावर्गका अवास्तविक र मिथ्या चेतनाका विरुद्ध वास्तविक, यथार्थपरक र सुन्दर चेतना प्राप्तिका लागि मनुष्यले गरेको सङ्घर्षबाट निसृत चेतना नै सत्यमा आधारित विचारधारा हो। अधिरचनाको मूल आधार विचारधारा भएकाले र साहित्यको इतिहास पनि अधिरचनाकै प्रवर्ग भएकाले यसमा विचारधारा केन्द्रीय तत्त्वका रूपमा रहेको हुन्छ। समाजमा राजनीति, नैतिकता, धर्म, पुराण, दर्शन, कला, विज्ञान तथा प्रविधि, अर्थशास्त्र, इतिहास आदि अनेक अधिरचनामा विचारधारा अभिव्यक्त भएको हुन्छ।

अतीतको अध्ययनमा पूर्ण रूपले दत्तचित्त भएका व्यक्तिहरूबाट नै इतिहासको आविष्कार हुने भएकाले अध्येताहरूको विचारधाराबिना इतिहासले मूर्त रूप प्राप्त गर्न सक्दैन। यस सम्बन्धमा आर्थर मारविक (सन् २००९) द्वारा उद्धृत सी.एन.एल. ब्रुकको निम्नलिखित धारणा निकै सान्दर्भिक देखिन्छ :

इतिहासले विचारहरूको एउटा मात्र नभएर अनेक रूप स्पष्ट गर्दछ। एकातिर इतिहासकार वर्णनात्मक विज्ञानका जस्तै तथ्य जुटाउँछ र तिनको विश्लेषण गर्दछ तथा यसरी उसले कृपालु तार्किक प्रत्यक्षवादीहरूबाट अस्थिर सम्मान प्राप्त गर्दछ र अर्कातिर मनुष्यका व्यक्तित्व एवं उसका मस्तिष्कका सबै सूक्ष्म भूमिकाको विश्लेषण गर्दछ र यसरी साहित्यिक समीक्षामा घुलमिल हुन्छ। विचारहरूभन्दा भिन्न कुनै इतिहास पद्धति हुन सक्दैन— यो धेरै रुचिहरू, प्रविधि र परम्पराहरूको केन्द्र हो जसको आविष्कार त्यस्ता मान्छेहरूले गरेका हुन्छन् जसले आफ्नो सर्वोत्तम सम्पूर्ण शक्ति अतीतको अध्ययनमा लगाएका छन्। (पृ. १८)

टेरी इगलटन (सन् १९९१) ले विचारधाराका सोह्रोटा परिभाषा वा अर्थका बुँदा प्रस्तुत गरेका छन् र ती अधिरचनाका विभिन्न प्रवर्गमा प्रयाग हुन धारणा व्यक्त गरेका छन् (पृ. १-२)। उनले प्रस्तुत गरेका बुँदामध्ये (१) सामाजिक जीवनका अर्थ, मूल्य र सङ्केत उत्पादनको प्रक्रिया तथा (२) निश्चित सामाजिक समूह वा वर्गका विशेषतायुक्त विचारको संरचना नै साहित्यको इतिहासका सन्दर्भमा विचारधारा हो। समग्रमा सामाजिक जीवनका अर्थ, मूल्य र सङ्केत उत्पादन गर्ने निश्चित सामाजिक समूह वा वर्गका विचारको मोठ नै विचारधारा हो। समाजमा अनेक वर्गको अवस्थिति हुन्छ र ती वर्गअनुकूलका विचारधाराको अस्तित्व पनि हुन्छ। समाजमा वर्ग, जाति, धर्म, क्षेत्र, सम्प्रदाय, लिङ्ग आदिसँग सम्बद्ध द्वन्द्व युगौंदेखि चलिरहेको देखिन्छ। आआफ्ना पहिचान र अस्तित्वका लागि तत्तत् वर्ग-उपवर्गले उक्त द्वन्द्वलाई वर्गीय पक्षधरताबाट प्रभावित विचारधाराका कोणबाट व्याख्या

206 नेपाली साहित्यको सक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

गरेको देखिन्छ । यो विशेषतः मनोगत पक्षधरताका रूपमा र वस्तुनिष्ठ पक्षधरताका रूपमा इतिहासमा आएको हुन्छ (हब्सबाम, सन् २००७, पृ.१५२) । मनोगत पक्षधरताको अस्तित्व इतिहासलेखनमा देखिए पनि यसलाई वैज्ञानिक मान्न सकिँदैन किनभने यस्तो पक्षधरतामा साक्ष्य, प्रमाण आदिबाट सत्यको प्रतिविम्बन हुने सम्भावना नै हुँदैन । विशेषतः वस्तुनिष्ठ पक्षधरता नै साहित्यको इतिहासका लागि बढी उपयोगी हुन्छ र त्यसले वर्गीहित, वर्गस्वार्थ र वर्गअस्तित्वलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । एरिक हब्सबाम (सन् २००७) ले यसलाई वस्तुगत राजनीति वा विचारधाराबाट प्रभावित तथ्यहरूको पक्षधरता मान्दछन् (पृ.१५२) । यहाँ राजनीतिक सन्दर्भलाई सत्ताखेल मात्र बुझ्नु हुँदैन । यसलाई भिन्न वर्गका बिचका बहुआयामिक सम्बन्धका रूपमा बुझ्नु उपयुक्त हुन्छ ।

समाजव्यवस्थाले अवलम्बन गरेको विचारधाराको प्रभाव इतिहासलेखनमा परेको हुन्छ । समाजव्यवस्थाले जुन विचारधारा अँगालेको हुन्छ, त्यसैमा आबद्ध भएर इतिहास लेखिएको हुन्छ । सामाजिक तथा व्यक्तिगत चेतना, सामाजिक मनोभावना, राजनीतिक तथा न्यायिक विचार, नैतिकता, कला, दर्शन, धर्म, विज्ञान आदि समाजव्यवस्थाको अस्तित्वलाई प्रतिविम्बन गर्ने सामाजिक चेतनाका उपज हुन् (आफानास्येभ, २०६३, पृ.२८८) । अध्यात्मवादका दृष्टिमा विचारधारा वा सामाजिक चेतना नै सबै कुराको निर्धारक तत्त्व हो तर ऐतिहासिक भौतिकवादका दृष्टिमा विचारधारा श्रमसङ्घर्षको उपज हो । यस कारण ऐतिहासिक भौतिकवादले सामाजिक अस्तित्वमा मानिसहरूका भौतिक अर्थात् उत्पादनसम्बन्धी क्रियाकलापमा उनीहरूको विचारधारा तथा दृष्टिकोण खोज्नुपर्ने निचोड प्रस्तुत गरेको छ । सामाजिक व्यवस्था र भौतिक उत्पादन सम्बन्धहरूमा परिवर्तन आउनासाथ क्रमशः त्यसले मानिसहरूको चेतनामा परिवर्तन ल्याउँछ र यसैबाट विचारधारामा पनि परिवर्तन आउँछ । चेतना वा विचारधारा सामाजिक अस्तित्वभन्दा पछि पर्नुको मूल कारण यसको परिवर्तनको क्रम हो (आफानास्येभ, २०६३, पृ.२८९) । सामाजिक अस्तित्व र चेतना एकअर्काका प्रभावकक भए पनि अस्तित्वमा परिवर्तन आएपछि मात्र त्यो सामूहिक विचारधारा वा विश्वदृष्टिकोणका रूपमा परिणत हुन्छ । एकातिर सामाजिक अस्तित्वको हेरफेरका तुलनामा विचारधारामा सुस्त गतिमा परिवर्तन आउँछ भने अर्कातिर सामाजिक अस्तित्वमा परिवर्तन आइसकेपछि पनि समाजमा पुराना विचारधाराको अस्तित्व कायमै रहन्छ ।

साहित्यको इतिहासलेखनमा इतिहास चेतनाजन्य विचारधाराको विश्लेषणका लागि (१) विचारधाराको स्रोत, (२) विचारधारा र भावधाराको समन्वय, (३) विचारधाराको वर्गीय पक्षधरता र (४) विचारधारात्मक इतिहास चेतना गरी चारओटा मानदण्डको निर्माण गरी विश्लेष्य साहित्येतिहास कृतिको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा विचारधाराको स्रोत

साहित्येतिहासकार समाजको सचेत र प्रबुद्ध बौद्धिक वर्गको प्रतिनिधि व्यक्ति हो । उसले समाजविकासको सङ्घर्षपूर्ण परिस्थिति, परिवेश र प्रभुत्वबाट आफ्नो विचारधारा निर्माण गर्दछ र साहित्येतिहासमा त्यसैको प्रतिविम्बन गर्दछ । विचारधाराका अनेक स्रोतहरूमध्ये जुन स्रोतबाट उसले त्यसलाई ग्रहण गरेको छ र जुन वर्गका लागि साहित्यको इतिहास लेखेर प्रभाव पार्न चाहेको छ, त्यसको स्पष्ट सङ्केत उसले साहित्येतिहासमा गरेको हुन्छ । साहित्येतिहास लेखनको विधि, पद्धति र शिल्पको विशिष्ट ज्ञान भएको साहित्येतिहासकारले इतिहासलेखनको प्रस्तावना, घटनाहरूको युगीन परिवेश तथा पृष्ठभूमि, कालविभाजन, कालखण्डको नामकरण, इतिहास चेतना, स्रष्टाको जीवनी तथा मूल्यनिर्णय आदि सन्दर्भमा विचारधाराको स्पष्ट उल्लेख गरेको हुन्छ भने साहित्येतिहास लेखनको विशिष्ट ज्ञान नभए पनि युगीन आवश्यकता र प्रयोजनका लागि लेख्ने साहित्येतिहासकारले उसको विचारधारालाई साहित्येतिहासका विभिन्न कोटिबाट प्रच्छन्न रूपमा अभिव्यक्त गरेकै हुन्छ । साहित्यको इतिहासका अध्येताले यी दुवै प्रकृतिबाट अभिव्यक्त भएका साहित्येतिहासकारका विचारधाराको स्रोत खोजी गर्नु आवश्यक छ । साहित्येतिहासमा विचारधाराको स्रोतको खोजी गर्नका लागि साहित्येतिहास लेखनको प्रयोजन, सामयिक राजनीतिक परिवेश, आग्रह र प्रतिस्थापन, युगान्तरका कारणहरूको स्थापना, कालविभाजनका आधार र नामकरण आदि पक्षमा विशेष सजगताका साथ अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

नेसासङ्को पहिलो लेखन तथा प्रकाशन २०३४ भए पनि पहिलो संस्करणमा लेखकहरूका तर्फबाट भूमिकाका रूपमा कुनै पनि विचार अभिव्यक्त नगरिएकाले यसको मूल प्रयोजन के हो भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिँदैन । तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका उपकुलपति लैनसिंह बाङ्देलबाट अभिव्यक्त 'मन्तव्य' का आधारमा हेर्दा यो प्रतिष्ठानकै लघुपरियोजनामा तयार पारिएको कृति हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । पहिलो संस्करण प्रकाशित भएको छ वर्षपछि साभा प्रकाशनबाट यसको दोस्रो संस्करण छापिएको देखिन्छ र यसमा पूर्ववर्ती संस्करणको आमूल परिमार्जन र परिशोधन गरिएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत साहित्येतिहासको मूल उद्देश्य नेपाली साहित्यका इतिहासको अनुसन्धान गर्नु रहेको कुरा दोस्रो संस्करणको भूमिकाबाट स्पष्ट हुन्छ । नयाँनयाँ अध्ययन एवं अनुसन्धानले सुलभ गराएका प्रामाणिक सामग्रीहरूको उपयोग गरी इतिहासलेखनलाई वैज्ञानिक, उपयोगी र अद्यावधिक तुल्याउने; प्रत्येक विधाको विश्लेषणात्मक विवेचनाका साथै औचित्यपूर्ण कालविभाजन गर्ने र प्रत्येक कालका सिर्जनात्मक योगदानको यथार्थ मूल्याङ्कन गर्ने मूल लक्ष्य लिएर यो साहित्येतिहास लेखिएको कुरा यस कृतिको दोस्रो संस्करण (२०४०) को 'भूमिका' मा उल्लेख गरिएको छ । यस संस्करणमा आएर मात्र नेपाली साहित्यको

208 नेपाली साहित्यको सक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

विभागगत इतिहासलेखन तथा साहित्यको इतिहाससँग सम्बद्ध पाठकका जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्यले यो कृति लेखिएको कुरा स्पष्ट हुन आएको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा नेपाली साहित्यको इतिहासका गम्भीर पाठक र स्थापित समालोचक हुन् । यस कृतिको आद्योपान्त परिमार्जनपूर्व उनीहरूले यस विषयक्षेत्रसँग सम्बद्ध अनेक प्रकारका अनुसन्धानपरक कृतिहरू लेखन तथा प्रकाशन गरिसकेको देखिन्छ । त्यस्तै उनीहरू नेपाली साहित्येतिहास लेखन तथा त्यसको सैद्धान्तिक पक्षका ज्ञाता हुन् भन्ने कुरा उनीहरूका परवर्ती कार्यले प्रमाणित पनि गरेको छ । यी परवर्ती कार्यमा उनीहरूले मूलतः इतिहासवाद, यथार्थवाद र संरचनावादलाई अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यस साहित्येतिहासमा उनीहरूका विचारधाराको मूल स्रोत इतिहासवाद, यथार्थवाद र संरचनावाद भएको कुरा यस कृतिमा प्रस्तुत तथ्यप्रति इतिहासकारको दृष्टिकोण र ती तथ्यको मूल्याङ्कनमा उनीहरूले अवलम्बन गरेको इतिहास चेतनाका आधारमा थाहा पाउन सकिन्छ । यसलाई पुष्टि गर्ने आधार के हो भने श्रेष्ठका समवर्ती र परवर्ती कार्यहरूमा इतिहासवादी र यथार्थवादी विचारधारा एवं संरचनावादी शैलीशिल्पको प्रभाव देखिन्छ भने शर्माका समवर्ती तथा परवर्ती कार्यहरूमा मूलतः संरचनावादी विचारधारा र शैलीशिल्पको प्रभाव देख्न सकिन्छ । यसरी प्रस्तुत साहित्येतिहास लेखनमा उनीहरूले इतिहासवादी एवं यथार्थवादी विचारधाराको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

इतिहासवादले अतीतका तथ्यलाई अतीतकै मूल्य र मानकका आधारमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । यसका पनि आदर्शवादी, यथार्थवादी, मार्क्सवादी आदि अनेक धारा हुन्छन् । अतीतका तथ्यहरूको तटस्थ विश्लेषण गरी तद्युगीन परिवेश, पृष्ठभूमि र आवश्यकताका आधारमा मूल्यनिर्णय गर्ने मूल विचारधारा भनेको यथार्थपरक इतिहासवाद हो र यसैको प्रयोग यस साहित्येतिहासमा गरिएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत साहित्येतिहासको पहिलो प्रकाशनका समयमा नेपालमा पञ्चायती शासन व्यवस्था कायम रहेको देखिन्छ । तत्कालीन शासन व्यवस्थाको साहित्यिक र सांस्कृतिक क्षेत्र हेर्ने आधिकारिक संस्था नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको परियोजनाअन्तर्गत यसको लेखन तथा प्रकाशन भएको हो । यसै कारण यस कृतिमा तत्कालीन शासनसत्ता र राजसंस्थाप्रतिको श्रद्धाभाव पनि प्रकट भएको देखिन्छ । यसको दोस्रो संस्करण आद्योपान्त परिमार्जन गरिएको भए पनि विचारधाराको सारमा परिवर्तन भएको छैन । यसको सबैभन्दा पछिल्लो संस्करणहरू पञ्चायती शासन व्यवस्थाको पतनपछि आएका भए पनि यसमा राजतन्त्रप्रतिको दृष्टिकोणमा कुनै परिवर्तन आएको छैन । यस कृतिमा राजसंस्थाले गरेका कार्यलाई आदर्शका रूपमा लिँदै राणाशासनप्रति पूर्णतः नकारात्मक धारणा व्यक्त गर्नु र पञ्चायती शासन व्यवस्थाप्रेरित चेतनाबाट २००७ सालको क्रान्तिलाई हेर्ने दृष्टिकोण बनाई

त्यसै समयबाट नेपाली कवितामा आधुनिक कालको आमन्त्रण भएको उल्लेख गरिएको छ । क्रान्ति, प्रजातन्त्र आदिका कुरा गरिए पनि जनजीविका, वर्गचेतना, वर्गसङ्घर्षका कविता लेख्ने कविहरूलाई इतिहासको यस प्रवाहमा महत्त्व प्रदान नगरी सत्ता, शक्ति र त्यसको प्रभावमा रहेका कविहरूलाई बढी महत्त्व दिइएकाले कविता विधाका सन्दर्भमा तत्कालीन शासनसत्ता, राजसंस्थाप्रतिको श्रद्धा व्यक्त गर्ने आदर्शवादी विचारधाराको प्रभाव पर्न गएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कृतिमा कविताको इतिहासलेखनमा स्रष्टाप्रति केही आग्रह प्रकट गरिएको पनि पाइन्छ । लेखनाथका कवितामा आधुनिकताको सन्दर्भलाई मध्यविन्दुको खोजी गरी प्राक्-आधुनिक कालअन्तर्गत समावेश गरिएको छ र सारतः उनलाई माध्यमिक कालकै मान्ने प्रयत्न गरिएको छ (२०५९, पृ. ४६) । गोपालप्रसाद रिमालले छन्दको बन्धन तोडेर नयाँ पदावलीको सिर्जना, विम्ब-प्रतीकको प्रयोग तथा कविताको स्वरूपमा अत्यधिक परिवर्तन गरेको भनिए पनि आधुनिक भावबोधभन्दा बढी रोमान्सेली भावबोधमा लहसिएको एवं यथार्थवादी दृष्टिकोण अँगालेको ठाने पनि आदर्शवादमा लटपटिएको, जीवनमूल्यको खोजी गर्नुको सट्टा क्रान्तिकै स्वर उराल्न बढी अलमलिएको आदि कारण देखाई उनलाई मध्यकालीन र आधुनिक कालीन प्रवृत्तिको सम्मिश्रण भएका कविका रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ (२०५९, पृ. ४७-४८) । यसरी लेखनाथ पौड्याल र गोपालप्रसाद रिमालका कविताबाट शिल्प र विचारमा नवीनता आए पनि क्रान्तिको स्वरका कारण आधुनिक नदेख्ने तर २००७ सालको क्रान्तिका कारण निरपेक्ष रूपमा आधुनिक कालको प्रवर्तन मान्ने चेतनाको अन्तरङ्ग कारणका रूपमा तत्कालीन राणाशासनप्रतिको पञ्चायती दृष्टिकोणको प्रभाव मान्न सकिन्छ । यसै कालमा जनचेतनाअनुरूप राष्ट्रवादको स्वर, बुद्धिवाद, स्वच्छन्दतावाद, मानवतावाद, रहस्यवाद, मनोविश्लेषणवाद र प्रगतिवादजस्ता नवीन प्रवृत्तिहरू जन्मिएको तर्क गरिएका भए पनि आधुनिक कालको आरम्भ देख्न नसक्नुमा इतिहास चेतनाको तटस्थ प्रयोग भएको मान्न सकिँदैन तापनि यो व्यक्तिगत आग्रहले प्रदूषित नभएर तर्कसङ्गत र युगीन तथ्यको प्रतिस्थापनमा आधारित देखिन्छ । यसमा प्रस्तुत गरिएका युगान्तरका कारणहरू साहित्यिकभन्दा बढी गैरसाहित्यिक देखिन्छन् ।

नेपाली कविताको इतिहासका तुलनामा नेपाली कथा, उपन्यास आदि विधाको कालान्तर, कालखण्ड र तिनको नामकरण तथा स्रष्टाका कृति र प्रवृत्तिको युगीन मूल्यनिर्णयमा बढी तटस्थता देखिन्छ । कवितामा आधुनिक काल प्रवर्तनको मुख्य कारण आदर्श र यथार्थलाई नमानिएको भए पनि कथामा भने यसलाई आधुनिक काल प्रवर्तनको मूल कारण मानिएको छ । यसको अर्थ कविताका तुलनामा कथा, उपन्यासजस्ता विधामा आधुनिक कालको आमन्त्रणका सन्दर्भमा इतिहासका तथ्य र स्रष्टाप्रति साहित्येतिहासकारको तटस्थ चेतना प्रकट भएको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा विचारधारा र भावधाराको समन्वय

विचारधारा कुनै पनि राजनीतिक सामाजिक संस्थाको चिन्तन पद्धति मात्र होइन; बरु इन्द्रियजन्य ज्ञान, भावसंवेदना र चेतनाको समष्टि हो । विचारधारासम्बन्धी यस ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनलाई आधार बनाएर मार्क्सवादविरोधीहरूले प्रगतिवादी कलासाहित्यलाई 'राजनीतिक नारा' मात्र मान्ने भुल गर्दछन् (मिश्र, सन् २०१०, पृ.३०१) । विचारधारा इतिहासप्रतिको सही धारणा, वास्तविक मान्यता, समग्र चिन्तनपद्धति र मूल्याङ्कनको समग्र चेतना हो । यो कोरा विचारमात्र नभएर विचारहरूको सङ्गठित रूप, भावना र चेतनाको समन्वित रूप हो । विचारधारामा वस्तुजगत्, अनुभूतिजगत् र चिन्तनजगत् समावेश भएको हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ.२२) । शिवकुमार मिश्र (सन् २०२०) ले मार्क्सवादी मान्यताका विरोधीहरूको धारणालाई खण्डन गर्दै कलासाहित्यमा विचारधाराको आशयलाई यसरी स्पष्ट गरेका छन् :

साहित्य र कलाका सन्दर्भमा मार्क्स र उनका प्रबुद्ध अनुयायीहरूका लागि विचारधारा शब्द त्यसको सतही अर्थबोधभन्दा निकै बढी गहन अर्थबोधक शब्द हो, जस अन्तर्गत इन्द्रिय-संवेदना तथा भाव दुबैको स्थिति रहन्छ । यस्तो स्थितिमा मार्क्सद्वारा साहित्य अथवा कलालाई विचारधाराकै रूपमा मान्नु सङ्गतिपूर्ण छ । उनको वास्तविक आशय साहित्य एवं कला अन्तर्गत इन्द्रियबोध, भाव तथा विचार तिनओटैको स्थिति रहन्छ भन्ने हो । (पृ.३०२)

ज्ञानको अभिव्यक्ति विचारधारा र भावधाराको सन्तुलित र द्वन्द्वात्मक समन्वयद्वारा सम्भव हुन्छ । यसको अर्थ के हो भने "विचारधारा र भावधाराका बिचमा द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध छ" (चैतन्य, २०६४, पृ.२१६) । यी दुईका बिचमा एकत्व र वैपरीत्व, अन्तरप्रभावात्मकता र परिवर्तनशीलताको सम्बन्ध रहन्छ । आर्थिक आधार र जीवनपद्धतिबाट निसृत हुने हुनाले यी दुबै सामाजिक जीवनका अधिरचनाअन्तर्गत पर्दछन् । आधारबाट अभिप्रेरित अधिरचनाका रूपमा साहित्यको इतिहासमा पनि विचारधारा र भावधाराका द्वन्द्वात्मक अन्तर्सम्बन्धको खोजी गरिन्छ ।

साहित्य अनुभूति र चिन्तनको समुच्चय हो । वर्गसमाजमा यिनै दुई बाटो भएर कलाको प्रस्फुटन हुन्छ । अभिव्यक्तिमा आत्मपरकताको तीव्रता हुँदा भावधारा सशक्त हुन्छ भने वस्तुपरकता र सामूहिकताको तीव्रता हुँदा विचारधारा सशक्त हुन्छ । भावधारा सशक्त हुँदा अनुभूति र संवेदनाका रूपमा कलासाहित्य व्यक्त हुन्छ भने विचारधारा सशक्त हुँदा चिन्तन र दृष्टिकोणका रूपमा कलासाहित्य व्यक्त हुन्छ । भावधारा सशक्त हुँदा चिन्तन र दृष्टिकोण गौण हुँदैन, ठिक त्यसै गरी विचारधारा सशक्त हुँदा भावधारा गौण हुँदैन । यी दुईका बिचमा द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध हुन्छ भन्नुको अर्थ यी दुबैबिच एकअर्काका निषेधको सम्बन्ध हुन्छ भन्ने होइन । विचारमा जोड दिनेहरूले भावको र भावमा जोड दिनेहरूले विचारको निषेध गर्नु गलत चिन्तन र संस्कृति हो; भावको विचारसँग र विचारको भावसँग

संश्लेषण नगरीकन कला वा सौन्दर्यचिन्तन बन्नु असम्भव छ (चैतन्य, २०६४ : २१७) । यसरी बुद्धि, तर्क, विवेक, चेतना आदि र संवेदना, अनुभव, अनुभूति, संवेग आदिको परस्पर गतिशील र परिवर्तनशील सम्बन्ध हुन्छ । यसैका परिणति स्वरूप मार्क्सले बाल्जाकका कृतिमा गतिशीलता देखी तिनको प्रसंसा गरेका हुन् । त्यसै गरी लेनिनले गोर्की र लियो टल्स्टोयका कृतिमा समाजको गतिशीलता देखी तिनलाई रुसी क्रान्तिको आधारका रूपमा व्याख्या गरेका हुन् ।

साहित्यको इतिहास साहित्यिक परम्परा र गतिशीलताको अध्ययन भएकाले यसमा विचारधारा र भावधाराको सुन्दर संयोजन हुनु आवश्यक हुन्छ । यस्तो संयोजन ऐतिहासिक अन्तर्दृष्टि, आलोचनात्मक चेतना र कला संवेदनाबाट मात्र सम्भव हुन्छ । मैनेजर पाण्डेय (सन् २००९) ले यस सम्बन्धमा लेखेका छन् :

... यदि इतिहासकारसँग ऐतिहासिक अन्तर्दृष्टि, आलोचनात्मक चेतना र कला संवेदनाको अभाव छ भने कुनै पनि विचार प्रक्रियाको ज्ञानमात्रले कुनै सार्थक प्रयोजन सिद्ध हुन सक्दैन । ऐतिहासिक अन्तर्दृष्टि र आलोचनात्मक विवेकले सम्पन्न इतिहासकारले नै साहित्यलाई मानवका सामाजिक व्यवहारको एक विशिष्ट रचनात्मक रूपको मान्यता दिँदै ऐतिहासिक कालको यथार्थका जटिल समग्रताको निर्माणमा त्यसलाई सहायक मान्दछ एवं साहित्यको सार्थकता, मौलिकता र विकासशीलताको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्न सक्दछ । (पृ.२३)

विचारधाराको ऐतिहासिकताका लागि साहित्यको इतिहासमा ऐतिहासिक अन्तर्दृष्टि, आलोचनात्मक चेतना र कलासंवेदनाको सङ्गम हुनु आवश्यक हुन्छ । साहित्यिक रचनाका लागि आवश्यक ऐतिहासिक र वैयक्तिक दुबै खालका विचारतत्त्वको सन्तुलित बोधका लागि भावधारा र विचारधारा दुबैको समन्वय हुनु आवश्यक हुन्छ । विचारधारामा जीवन प्रक्रियाको अमूर्तन हुन्छ जब कि कलामा जीवनको मूर्त रूप व्यक्त हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ.१८) । यसको अर्थ कलासाहित्यमा विचारधाराको मूर्तामूर्त दुबै रूप व्यक्त हुन्छ । अभिव्यक्तिमा व्यक्तिपरकताको अधिक प्रभाव हुँदा विचारधारा अमूर्त भएर आएको हुन्छ भने ऐतिहासिकताको अधिक प्रभाव हुँदा विचारधारा मूर्त भएर आएको हुन्छ । साहित्यिक रचनामा अभिव्यक्त रचनाकारको मूर्तामूर्त विचारधाराको विश्लेषण साहित्येतिहासमा गरिएको हुन्छ । भावधारा र विचारधाराको समन्वय भनेको पनि यही नै हो । विचारधारा आत्मनिष्ठ र वस्तुनिष्ठ दुबै हुन्छ । वैयक्तिकताको प्रभाव बढी रहँदा त्यो आत्मनिष्ठ भएर देखिन्छ भने सामूहिकता वा प्रातिनिधिकता वा ऐतिहासिकताको प्रभाव बढी हुँदा त्यो वस्तुनिष्ठ भएर देखिन्छ । यसरी साहित्यका इतिहासकारले साहित्यमा व्यक्त आत्मनिष्ठ र वस्तुनिष्ठ दुबै विचारधाराको परख गर्नु आवश्यक हुन्छ । विचारधारा न त वस्तुनिष्ठताको विरोधी हो न त आत्मनिष्ठताको विरोधी, बरु यी दुबैको समन्वित रूप हो । तसर्थ साहित्यको इतिहासमा स्रष्टा, कृति र समग्र इतिहास परम्परामा अभिव्यक्त विचारधारा र भावधाराको समन्वय गरिएको हुन्छ । यहाँ यसै कोणबाट प्रस्तुत साहित्येतिहासको अनुशीलन गरिएको छ ।

212 नेपाली साहित्यको सक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

नेसासंज्ञ इतिहासवादी साहित्येतिहास हो । यसमा इतिहासमा घटेका घटनालाई तद्युगीन मूल्य र मानकका आधारमा विश्लेषण गर्दै तिनको मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसरी युगीन मूल्य र मानकका आधारमा विश्लेषण गर्दा अवलम्बन गरिएको विचारधारासँग त्यतिबेलाको साहित्यिक भावधाराको समन्वय सन्तुलित ढङ्गले गरिएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाहरूको इतिहासको सङ्कलित रूप भएकाले यस कृतिमा प्रत्येक विधाको विकासयात्राका घटनावृत्तान्त, युगान्तरका कारणहरूको स्थापना र युगान्तरको निर्धारण, स्रष्टाका कृतित्वको मूल्यनिर्णय आदि पक्षमा युगीन सन्दर्भलाई त्यसै युगका आदर्शवादी भावधारासँग तथ्यपूर्ण समायोजन गर्ने प्रयत्न गरिएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कृतिमा विधासाहित्यको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक विमर्श गरी त्यसका मानक र सीमाका आधारमा तत्तत् विधाको विकासका ऐतिहासिक घटनावृत्तान्तको कार्यकारण व्याख्या गरिएको छ । यसमा मूलतः कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध र अन्य गद्यविधाको इतिहासमा घटेका मुख्यमुख्य घटनाहरूको विवरणका सापेक्षमा भावधारागत प्रवृत्तिको निर्यौल गरिएको छ । नेपालको इतिहासका मूल घटनासँग साहित्यलेखनलाई अन्वय गर्दै इतिहासका ती घटनाले साहित्यलेखनमा पारेका प्रभावको लेखाजोखा पनि यसमा गरिएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा लिखित रचनाको आरम्भ 'सिर्जनात्मक अथवा शक्तिको साहित्यअन्तर्गत' प्राप्त भएको तर्क प्रस्तुत गर्दै यस्तो लिखित रचना कविताबाटै भएको धारणा यसमा व्यक्त गरिएको छ (२०५९, पृ.२२) । नेपाली साहित्यमा लिखित रूपको प्रारम्भ हुनुमा लोकसाहित्यको पृष्ठभूमिका कारणले मात्र नभई नेपाली भाषाले अभिलेख र वाङ्मयको स्थूल अभिव्यक्ति शृङ्खलाका अतिरिक्त कलात्मक अभिव्यक्तिको सूक्ष्म शृङ्खला प्रारम्भ हुनुको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको मान्यता यसमा प्रस्तुत गरिएको छ (२०५९, पृ.२३) । यसका साथै सोही समयदेखि नेपाली आख्यानत्मक गद्यको प्रारम्भ र नैबन्धिक गद्यको प्रारम्भ भएको तथ्यसहित त्यसको प्रमाणका लागि युगानुकूलका कृति, कृतिकार र तिनका युगगत प्रवृत्तिको व्याख्या पनि यसमा गरिएको छ । प्रत्येक विधामा आरम्भकालीन प्रवृत्ति, मध्यकालीन प्रवृत्ति र आधुनिक कालीन प्रवृत्तिको स्पष्ट रेखाङ्कन साहित्यमा अभिव्यक्त नवीन भावधाराका सापेक्षमा गरिएका हुनाले पनि यस साहित्येतिहासमा विचारधारा र भावधाराको समन्वय हुन गएको देखिन्छ ।

नेपाली कवितामा एकीकरण र राज्यविस्तार, अङ्ग्रेज-नेपाल युद्ध, राणाहरूको उदय, विश्वयुद्ध र सात सालको क्रान्ति आदिलाई युगान्तरका मुख्य कारण मानिएको हुनाले सोहीअनुरूप वीरकालीन साहित्य, भक्तिकालीन साहित्य, शृङ्गारिक साहित्य, शास्त्रीयतावादी साहित्य, नवीन प्रयोग र चेतनाका आधारमा साहित्यको जग निर्माण भएको र क्रान्तिचेतनाले ल्याएको स्वतन्त्र परिवेशसापेक्ष भावधाराको आरम्भ भएको देखाइएको छ (२०५९, पृ.२६) । यसरी ऐतिहासिक घटनाका सापेक्षमा कविताको ऐतिहासिक घटनावृत्तान्त प्रस्तुत गर्दै तदनुकूलका भावधाराको समन्वय युगीन मूल्यका आधारमा गरिएको देखिन्छ । प्रत्येक युगका चरण तथा उपचरणलाई साहित्यिक प्रवृत्ति र भावधाराका आधारमा संयोजन गर्नु र तिनलाई

ऐतिहासिक घटना र परिवेशसँग तादात्म्य गर्नु पनि यसको विचारधारा र भावधाराको समन्वयसँग सम्बद्ध महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

नेपाली कथामा पनि कवितामा जस्तै एकीकरण तथा राज्यविस्तार अभियानलाई कथालेखन आरम्भको मूल कारण मानिएको छ । यसपछि नेपालीमा पत्रकारिताको आरम्भलाई माध्यमिक काल र सामाजिक चेतनालाई आधुनिक कालको आरम्भका रूपमा मानिएको छ (२०५९, पृ.७१) । आदर्शवादी भावुकता र कल्पनाका अपेक्षा यथार्थ स्थितिको अड्कन हुन थालेपछि नेपाली कथामा आधुनिकताको आभास हुन थालेको उल्लेख गर्दै यसका पनि यथार्थवादी चेतना, नवचेतना र समसामयिक चेतनाजस्ता तिनओटा चरण देखाउनुमा नेपाली कथामा व्यक्त तद्दुगीन भावधाराका अनुकूल रहेको देखिन्छ । नेपालको इतिहासमा भएका विभिन्न राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तनका सन्दर्भसँग कथाका विकासयात्राको तथ्यपरक प्रस्तुति हुनु पनि यसको सकारात्मक पक्ष हो । आधुनिक कालको नवचेतनावादी युगमा चलेका विभिन्न साहित्यिक आन्दोलन र अभियानले नेपाली कथालेखनको संरचना, स्वरूप र प्रवृत्तिलाई परिवर्तन गरेको उल्लेख गर्दै साहित्यका प्रवृत्ति परिवर्तनमा आन्दोलन र अभियानका सकारात्मक पक्षलाई समायोजन गर्नु पनि यसको सबल पक्षका रूपमा लिन सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यका उपन्यास, निबन्ध, नाटक, एकाङ्की, समालोचना, जीवनी र अन्य गद्यरूपहरूको इतिहासलेखनमा पनि विचारधारा र भावधाराको तार्किक समन्वय भएको देखिन्छ । प्रत्येक विधाको विकाससँग जोडिएका ऐतिहासिक आधारको सम्यक् व्याख्या गर्दै ती विधाका इतिहासको कालविभाजन गर्नु, युगान्तरका कारणहरूको खोजी गर्नु तथा प्रत्येक कालखण्डका साहित्यरचनाको सन्दर्भसहित त्यससँग भावधाराको समन्वय गर्नु पनि यस साहित्येतिहासको सबल पक्ष हो ।

नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा विचारधाराको वर्गीय पक्षधरता

इतिहासका प्रत्येक कालखण्डमा एकै किसिमका विचारधाराको प्रभुत्व रहन सक्दैन । ज्ञान विज्ञानका अनेक पक्ष र आयामले प्रभाव पार्ने हुनाले साहित्यिक इतिहास पूर्णतः निरपेक्ष र निर्विकल्प विचारधाराबाट लेखिन्छ भनेर बुझ्नु त्रुटिपूर्ण हुन्छ । इतिहासलेखनमा विचारधाराको आवश्यकता स्वीकार गर्नुको अर्थ न त साहित्यको विचारधारात्मक इतिहासलेखन हो, न त्यसलाई विचारको इतिहास बनाउनु हो (पाण्डेय, सन् २००९, पृ.१८) । समाज, संस्कृति, अर्थ, दर्शन, कला, राजनीति, सौन्दर्यशास्त्र आदिमा प्रभाव पार्ने अपेक्षाकृत वैज्ञानिक विचारधाराले साहित्येतिहास निर्देशित हुन्छ । ऐतिहासिक भौतिकवादी मान्यताअनुसार वस्तुयथार्थ र लेखकीय सांस्कृतिक सम्बन्धको योजनाबद्धताभिन्न नै साहित्यिक सिद्धान्तहरू र साहित्यिक इतिहासहरू निर्मित हुन्छन् । नैतिकता, धर्म, तत्त्वमीमांसा र बाँकी सबै कुरा वा विचारधारा र चेतनाको स्वतन्त्र रूप हुन सक्दैन (उद्द. बराल, २०६७, पृ.१४८) । वर्गीय पक्षधरताबिना विचारधाराको निर्माण हुन सक्दैन र विचारधाराबिना साहित्यको

214 नेपाली साहित्यको सक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

इतिहास निर्माण हुन सक्दैन । यसको अर्थ वर्गीय पक्षधरतालाई स्वीकार गर्ने विचारधारा साहित्येतिहासको अनिवार्य शर्त हो ।

वस्तुयथार्थका विपरीत लेखकीय सांस्कृतिक सम्बन्धको प्रभाव, सत्ताप्रतिको वैचारिक तथा भावनात्मक भुकाउ, सीमित स्रष्टाप्रतिको उच्च आदर्शपरक दृष्टिकोण, आम श्रमजीवी जनता (जो इतिहासका वास्तविक निर्माता हुन्) का संवेदनालाई कलात्मक ढङ्गले अभिव्यक्त गर्ने साहित्यकार र तिनका सङ्घर्षपूर्ण कलाचेतनाप्रतिको बेवास्ता गर्ने सत्ताकेन्द्री साहित्येतिहास हुन् । यस्ता साहित्येतिहासले आमनागरिकका बिचमा सत्तावर्गको रुचि, चाहना र वर्गहितलाई महत्त्व दिएका हुन्छन् साथै इतिहास निर्माणमा सत्तासीन व्यक्तिहरूका योगदानलाई बढाइचढाइ गरेका हुन्छन् । यसका विपरीत इतिहासको वस्तुयथार्थलाई जीवन चेतनासँग जोड्दै आमसर्वहारा वर्गका सांस्कृतिक सम्बन्ध, तिनका आर्थिक उत्पादन सम्बन्ध, वर्गीय शोषण, दमन र उत्पीडनका विरुद्ध वैचारिक सशक्त सङ्घर्ष, निम्नवर्गीय संवेदनालाई कलात्मक ढङ्गले अभिव्यक्त गर्ने साहित्यकार र तिनका कलाचेतनाप्रति सहानुभूति र सदीक्षा प्रकट गर्ने जनकेन्द्री साहित्येतिहास हुन् । यस्ता साहित्येतिहासले शक्ति, सत्ता र शासनका विरुद्ध अस्तित्वको सङ्घर्ष गर्ने आम श्रमजीवी साहित्यकारको यथामति चित्रण गरेका हुन्छन् । तेस्रो प्रकारका साहित्येतिहासमा यी दुबैको संश्लेषण गरिएको हुन्छ, जसलाई विशुद्ध इतिहासवादी साहित्येतिहास भन्न सकिन्छ । सत्ता र शक्तिबाट विरत हुन नसके पनि यस्ता साहित्येतिहासमा अतीतका सम्पूर्ण घटनाको निष्पक्ष छानबिन गरिएको हुन्छ । वस्तुपरक अनुसन्धानबाट इतिहासका तथ्यको सामान्यीकरण गरिए पनि यस्ता साहित्येतिहासले निकालेका निष्कर्षमा सत्ता र शक्तिकै प्रभाव देखिएको हुन्छ । यी तिनओटै प्रकारका साहित्येतिहासमा आफ्ना अभिलक्षणानुरूप वर्गीय पक्षधरतालाई प्रमुख महत्त्व दिइएको हुन्छ ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माको *नेसासंझमा* इतिहासवादी विचारधाराको प्रभाव र सोहीअनुसारको तटस्थता देखिन्छ । प्रत्येक विधाको विकासयात्राका ऐतिहासिक तथ्यहरूको खोजी, तिनको वर्गीकरण, तटस्थ विश्लेषण र सामान्यीकरण यस साहित्येतिहासको मुख्य विशेषता हो । केही सन्दर्भमा यसका लेखकहरूको विचारधारा सत्ताकेन्द्री र केही सन्दर्भमा विचारधारा जनकेन्द्री पक्षधरतामा पुगेको पनि देखिन्छ तर यसमा न त पुरै सत्ताका निगाहबाट साहित्येतिहास निर्माण भएको मान्यता राखिएको छ न त जनताको सङ्घर्ष र त्यसका परिणामबाट साहित्येतिहास निर्माण भएको मान्यता राखिएको छ । इतिहासको निर्माण राजामहाराजा वा आम श्रमजीवी जनता कसले गरे भन्ने बहसतर्फ नगर्दै इतिहासका घटना, तथ्य आदिलाई आफ्ना यथार्थपरक इतिहासविवेकका आधारमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत साहित्येतिहासका लेखकद्वयको राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमि निम्नवर्गीय जनताको आवाजलाई मुखरित गर्ने प्रगतिवादी विचारधारासँग जोडिएको देखिँदैन । प्रतिबद्धताका दृष्टिले यसका लेखकद्वय प्रगतिवादी इतिहास चेतनासँग सम्बद्ध नभए पनि

नेपाली साहित्यको इतिहासका मुख्य घटनाक्रमलाई गतिशील विचारधाराकै आधारमा समन्वय गर्दै कालविभाजन र विभाजित कालखण्डको नामकरण गर्ने प्रवृत्ति यस कृतिमा देखिन्छ। साहित्यमा प्रवृत्ति परिवर्तन गर्ने मुख्य घटना र त्यसको तथ्यपरक व्याख्या गर्दा कुनै पनि पक्षप्रति खास सहानुभूति वा पूर्ण आस्थाभाव देखाएको देखिँदैन। निम्नलिखित उद्धरणमा भने राजसंस्थाप्रतिको आशिक अनुरागको सङ्केत देखिन्छ :

१७९९ मा गोर्खाको राजगद्दीमा बसेदेखि नै श्री ५ पृथ्वीबाट एकीकरण योजनाको तर्जुमा गरिन थालिएको हो। त्यहाँदेखि त्रिहत्तर वर्षको लामो अवधिसम्म विभिन्न राज्याधिकारी र शासकहरूले यस नीतिलाई इमानदारीसाथ अँगाल्दै र यसको सफल अनुसरण गर्दै देशको नवनिर्माणमा राखिएको असल जगमाथि चारैतिरबाट गाराभित्ता थप्ने र पक्कीसमेत तुल्याउने क्रम बराबर चलाएका हुन्। यस प्रकार श्री ५ पृथ्वीको समयदेखि भीमसेन थापाको पालासम्म यस नीतिले बराबर सफलता पाउँदै गएको र फलस्वरूप आधुनिक नेपालको चरम विस्तार भएको साँच्चै इतिहासले बोकेको पाइन्छ। संक्षेपमा नेपाली कविताको आदिकालको पृष्ठभूमि १७९९-१८२७ को दोस्राँधमा रहेको एकीकरण र राज्यविस्तारकाल (यथा.) हो। (२०५९, पृ. २७-२८)।

उपर्युक्त उद्धरणमा पृथ्वीनारायणको युद्धनीति र राज्यविस्तार नीति र राजसंस्थाप्रतिको आस्थाभाव प्रकट गरिएको देखिन्छ। तत्कालीन राज्यसत्ताका काम कारबाहीलाई यसरी व्याख्या गर्नुमा एउटा दृष्टिकोणबाट सत्ताप्रतिको आस्था र पक्षधरताका रूपमा लिन सकिए पनि यसको अर्को दृष्टिकोण पनि उत्तिकै सतर्कतापूर्वक हेर्नुपर्ने हुन्छ। यो साहित्येतिहास लेखन र प्रकाशन कालमा नेपालमा राजसंस्थाका बारेमा यति गम्भीर बहस प्रायः प्रारम्भ भएका थिएनन्। नेपालमा गणतन्त्रको स्थापनापछिको यस कालखण्डमा रहेर त्यतिबेलाको चेतना र परिस्थितिको आँकलन गर्नु पनि उत्तिकै एकोन्मुख हुन्छ। त्यतिबेला पृथ्वीनारायण नेपाल राज्यका निर्माता हुन् वा विस्तारवादी मात्र हुन् भन्ने बहसको सशक्त थालनी भएको थिएन। यसका लेखकद्वय सिङ्गो राष्ट्रका नागरिक भएकाले त्यसप्रतिको गौरवबोध हुनु स्वाभाविकै देखिन्छ। यो सन्दर्भ राष्ट्रियतासँग जोडिएकाले पनि यसलाई राजसंस्था र शासकको महिमागान नभएर राष्ट्रियताप्रतिको पक्षधरताका रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

इतिहासका तटस्थ व्याख्याताले प्रत्येक युगमा राष्ट्रप्रति शासकले लगाएको गुनका साथै तिनले गरेका गम्भीर ऐतिहासिक त्रुटितर्फ पनि तीक्ष्ण दृष्टि पुऱ्याउनु आवश्यक हुन्छ। नेपालको इतिहासमा सुगौली सन्धिको मूल कारकका रूपमा अङ्ग्रेजलाई मात्र दोष थोपरेर पुग्दैन, तत्कालीन शासनसत्ताका सञ्चालकहरूको अदूरदर्शी नीतिको आलोचनात्मक ढङ्गले समीक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ। साहित्यको इतिहासलेखनमा नेपालको इतिहासको यस सन्दर्भको व्याख्या आवश्यक नभए पनि नेपाली साहित्य वीरस्तुतिबाट ईश्वरस्तुति तर्फ प्रवृत्त हुनुका कारणहरूको व्याख्यामा यो आवश्यक नै हुन्छ। भक्ति कालान्तर्गतको निर्गुण भक्तिधाराका साहित्य रचनाका लागि जोसमनी सम्प्रदायको भूमिकाको ऐतिहासिक व्याख्या

216 नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

गर्दा त्यतिबेला जोसमनी सम्प्रदायका सर्जकले उठाएको जातिवादको विरोधलाई इतिहासमा स्थान नदिनुले पनि यसको पक्षधरता सत्ताप्रति नै बढी भुकेको देखिन्छ। त्यस्तै लेखनाथ र उनका अगुवाइमा निर्मित शास्त्रीयतावादी धारा र स्वयं लेखनाथको मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा यसमा दिइएका तर्कहरू पूर्वाग्रही देखिन्छन् (हेर्नु, २०५९, पृ. ४६, ४७ र ४८)। यसको मूल कारण आंशिक रूपमा वैयक्तिक अहम् र यस कृतिको लेखन समयमा नेपाली साहित्यमा आधुनिक कालको प्रवर्तनका सम्बन्धमा चलेको बहस र त्यसको प्रतिविम्बनका रूपमा यसलाई हेर्न सकिन्छ। यस कृतिमा प्रस्तुत आधुनिक कालको आमन्त्रणका सन्दर्भमा प्रस्तुत २००७ सालको क्रान्ति, मध्ययुगीन सङ्गठनहरूको अन्त्य, धार्मिक मान्यताहरू मासिन-भासिन थालेको स्थिति र तीव्रतासाथ बदलिँदो नेपाली सामाजिक मान्यताले जीवनचेतनामा ल्याएको क्रान्तिकारी परिवर्तन आदि तर्कहरू यस साहित्येतिहासका गतिशीलता, रूपान्तरण र स्वतन्त्रताप्रतिको पक्षधरताका रूपमा बुझ्नु उपयुक्त हुन्छ। प्रगतिवादीका चेतनाका तहमा नपुगेको भए पनि प्रगतिवादी साहित्यलाई नेपाली साहित्यमा नवीन प्रवृत्तिका रूपमा चित्रण र स्थापित गर्नु भने यसको तटस्थ चिन्तनको परिणतिका रूपमा लिन सकिन्छ (२०५९, पृ. ५३)। यसरी यस साहित्येतिहास लेखनमा सत्ता र शक्तिको प्रभाव देखिएकै भए पनि त्यो इतिहासका तथ्यबाट विचलित भएर सत्ताप्रतिको अतिश्रद्धा र प्रशस्तिगानका तहमा पुगेको देखिँदैन। त्यसैले यसमा प्रस्तुत गरिएको विचारधारा अपेक्षाकृत इतिहासवादी तटस्थताकै नजिक देखिन्छ।

नेपाली साहित्यको इतिहासमा भएका विभिन्न परम्पराविरोधी आन्दोलनलाई यथास्थान महत्त्व दिनु, तिनका प्रभाव र प्रेरणास्वरूप नेपाली साहित्यलेखनमा नवीन प्रवृत्तिको आरम्भ भएको ठान्नु, सबै धारा, वाद, अभियानलाई उचितकै महत्त्व दिनु यस साहित्येतिहासको मुख्य वैशिष्ट्य हो। यसो भए पनि जनताले इतिहासमा परिवर्तनका लागि गरेका योगदानको सम्यक् मूल्याङ्कन गरी जनताको शक्तिलाई मुलुकको मुख्य शक्तिका रूपमा स्थापित नगर्नु र मूल प्रवाहमा भएका स्रष्टाका सन्दर्भमा मात्र इतिहास लेख्नु, २००७ सालपछि विभिन्न समयमा भएका जनसङ्घर्ष र त्यसको कलात्मक प्रतिविम्बनका कारण युगमा आएका परिवर्तन र क्रान्तिको यथोचित मूल्याङ्कन गर्न नसक्नु यस साहित्येतिहासको मुख्य कमजोरी हो। त्यसैले इतिहासवादी तटस्थता हुँदाहुँदै पनि यो साहित्येतिहास जनसाहित्यप्रति भन्दा शक्तिको साहित्यप्रति नै बढी ढल्किएको देखिन्छ।

नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा विचारधारात्मक इतिहास चेतना

सत्ता वा सामन्तवादी चिन्तनका केन्द्रबाट नभएर इतिहासका वास्तविक निर्माता आमश्रमजीवी जनताका केन्द्रबाट इतिहास लेखिनुपर्छ र इतिहासको मूलनिर्धारण गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यता नै साहित्यको इतिहासलेखनमा ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारधारात्मक इतिहास चेतनाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यसैबाट साहित्येतिहासकारले साहित्येतिहासमा कस्तो इतिहास चेतनाको प्रयोग गरेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ। यस सन्दर्भमा म्याक्सिम गोर्की (सन् १९९६) को “जब मार्क्सवादीहरूद्वारा इतिहास लेखिन्छ, तब सांस्कृतिक

उत्पादनमा पुँजीवादीहरूको भूमिकालाई कति धेरै बढाइचढाइ गरिएको रहेछ भन्ने कुरा थाहा हुन्छ” (पृ. ७१) भन्ने कथन अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । त्यसैले ऐतिहासिक भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोणले संस्कारित इतिहास चेतना नै साहित्यको इतिहासलेखनको महत्त्वपूर्ण दृष्टिकेन्द्र मानिन्छ ।

वास्तविक साहित्येतिहास लेखनका लागि ऐतिहासिक भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोणयुक्त युगबोध र इतिहास चेतनाको उच्चतम प्रयोग हुनु आवश्यक छ । साहित्यको इतिहासलेखनमा प्रगतिवादी इतिहास चेतनाको मूल तात्पर्य भनेको इतिहासका घटनालाई अतीत र वर्तमानको अन्तर्द्वन्द्वका सापेक्षमा हेर्ने दृष्टिकोण हो । शुद्ध इतिहासवादीले जस्तै अतीतका साहित्यिक घटना, स्रष्टा र सिर्जनाहरूलाई तद्युगीन मूल्य र मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्दा र संरचनावादी, उत्तरसंरचनावादी र उत्तरआधुनिकतावादीले जस्तै साहित्यको इतिहासका घटना, स्रष्टा र सिर्जनालाई विशुद्ध वर्तमानका चेतनाबाट मात्र विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दा साहित्यको इतिहासका अध्ययनको औचित्य स्थापित हुन सक्दैन । त्यसैले वर्तमान र भविष्यसँग साहित्यको अतीतलाई जोड्नका लागि विशुद्ध इतिहासवादी वा विधेयवादी दृष्टिकोण र विशुद्ध वर्तमानवादी वा संरचनावादी, उत्तरसंरचनावादी-उत्तरआधुनिकतावादी दृष्टिकोणबाट मुक्त भएर यी दुबैको सन्तुलन गर्ने तथा अतीतका मूल्यलाई अतीत र वर्तमानका सापेक्षिक अन्तर्द्वन्द्वमा हेर्ने ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोण अवलम्बन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यही नै विचारधारामा इतिहास चेतनाको खास तात्पर्य हो ।

नेसासंझमा इतिहासका तथ्य, घटना, आन्दोलन तथा अभियान, स्रष्टा, कृति र कृतित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कनका लागि इतिहासवादलाई आधार बनाइएको छ । इतिहासवादले तद्युगीन मूल्य र मानकका आधारमा ऐतिहासिक तथ्यको विश्लेषण र मूल्यनिर्णय गर्दछ । यसमा इतिहासका कुनै पनि तथ्यप्रति इतिहासकारको अनुराग र आशक्ति अभिव्यक्त नभएर तीप्रति तटस्थ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिन्छ अनि तिनै तथ्यका आधारमा साहित्यका इतिहासको एउटा प्रकल्पना तयार गरिन्छ । यसै इतिहास चेतनालाई अवलम्बन गरेर लेखिएका समग्र साहित्येतिहास र विधा साहित्येतिहासमा इतिहासका तथ्यप्रति उचित न्याय प्रदान गरिएको हुन्छ । विश्लेष्य साहित्येतिहासमा त्यही न्यायको स्थापना गर्ने प्रयत्न गरिएको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यका सबैजसो विधाहरूको छुट्टाछुट्टै इतिहास लेखिएकाले यसमा एउटा विधाको युगान्तरका मुख्य कारणहरूसँग अर्को विधाको युगान्तरको मुख्य कारणहरू नमिल्नु स्वाभाविकै देखिन्छ । साहित्यलेखनमा प्रवृत्तिगत रूपान्तरण (सिफिटड) लाई मूल आधार बनाएर साहित्यको इतिहास लेखिएकाले यसमा शक्ति, सत्ता र सङ्घर्षशील पक्ष सबैका प्रयत्नहरूको वस्तुपरक अभिलेखाङ्कन गरिएको देखिन्छ । विशेषतः पाश्चात्य विधा सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाएर नेपाली साहित्यमा कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, जीवनीलगायतका गद्य र पद्य विधाहरूका स्वरूपको पहिचान गरी तिनका विकासयात्राका क्रममा देखा परेका प्रवृत्तिगत रूपान्तरणलाई युगान्तरका मुख्य कारण र युगीन मूल्य र

218 नेपाली साहित्यको सक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

मान्यताको स्थापना गरिएको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा प्रस्तुत साहित्येतिहासमा यस्तो उल्लेख गरिएको छ :

युगविशेषको सामाजिक जीवनले साहित्यलाई र साहित्यले त्यस युगका जीवनलाई प्रभावित पारेको हुन्छ । यसको सोभो अर्थ के हो भने साहित्यको इतिहास पनि सामाजिक जीवनकै इतिहाससँग नारिएर हिँडेको हुन्छ । यस सत्यले धेरैजसो विचारकहरूका मगजमा के फुराएको छ भने साहित्यको वैज्ञानिक अध्ययनका निमित्त ऐतिहासिक र सामाजिक अवस्थाको जानकारी सारै खाँचोपर्दो हुन्छ । कुनै पनि साहित्यसाधकलाई आफ्ना समयको अवस्था र वातावरणसम्म नमुछिई जोगिएर फरक बस्न गाह्रै पर्ने हुनाले युगविशेषको कृतिलाई सो युगकै ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनैतिक र धार्मिक परिस्थितिका सन्दर्भमा हेर्नुपर्छ, भन्ने मानिन्छ । साथै इतिहासको कुनै पनि महत्त्वपूर्ण घटनाले युगान्तर ल्याएको हुन्छ, जसद्वारा सामाजिक जीवनमा क्रान्तिकारी परिवर्तन आएको हुन्छ । सामाजिक जीवनमा आएको यही परिवर्तनबाट प्रभावित भएर साहित्यमा पनि परिवर्तन आउँछ । यस परिवर्तनले नै समाज वा साहित्यमा एक युगको समाप्ति र अर्को युगको थालनी गराउँछ । (२०५९, पृ. २६)

नेपाली साहित्यको इतिहासलाई युगीन ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनैतिक र धार्मिक परिस्थितिका सन्दर्भमा हेर्ने चेतना इतिहासवादले नै विकास गरेको इतिहास चेतना हो । यसो भए पनि प्रस्तुत साहित्येतिहासमा सामाजिक जीवनमा आएका क्रान्तिकारी परिवर्तनलाई पनि महत्त्व दिइएको छ भने त्यसले साहित्यमा पारेका प्रभावको अड्कनबाट युगान्तर खोज्ने प्रयत्न पनि गरिएको छ ।

इतिहासमा अनेक प्रकारका व्यक्ति र विचारधाराको सक्रिय संलग्नता र प्रभाव रहन्छ । तीमध्ये सामाजिक जीवनसँग प्रत्यक्ष-परोक्ष सम्बद्ध पक्षका क्रान्तिकारी कदमका आधारमा युगान्तर निर्धारण गर्नुपर्छ भन्ने चेतना निर्माण हुनु र सोहीअनुसार कवितालगायतका विभिन्न विधाहरूको कालविभाजन गर्नु यस साहित्येतिहासको सबल पक्ष हो तर यसो गर्दा वर्तमानमा ती ऐतिहासिक घटनाहरूको सामूहिक प्रयोजनलाई पुष्टि गर्न सकेको देखिँदैन ।

इतिहासका तथ्यलाई युगीन मूल्यका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा त्यो वर्तमान प्रयोजनसँग नजोडिने स्थिति आउन सक्छ तर यसलाई इतिहासको शृङ्खला र प्रवृत्तिको रूपान्तरण तथा स्थानान्तरणका दृष्टिकेन्द्रबाट हेर्नुपर्ने हुन्छ । मान्छेको चेतना परिवर्तनशील छ र त्यही परिवर्तनशील चेतनाले इतिहासको गतिमा प्रवाहित हुँदै वर्तमानलाई जोडेको हुन्छ भन्नु ठिकै भए पनि अतीतका कुनकुन घटना अतीतका सन्दर्भमा अनिवार्य, कुनकुन घटना आवश्यक थिए र वर्तमानसँग तिनको केकस्तो सम्बन्ध रहेको छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्न सकिँदैन । यस विचारधारात्मक इतिहास चेतनाद्वारा मकैपर्वको मूल्याङ्कन गर्दा कृष्णलाल अधिकारीको *मकैको खेती* कृतिको लेखन र राणाहरूले उनलाई दमन गर्ने कार्य

लेखक एवं सत्ता दुबैका केन्द्रबाट ऐतिहासिक आवश्यकताभित्रै पर्न जान्छन् । यसो हुँदा कृष्णलाल अधिकारीलाई सत्ताकेन्द्रबाट पहिलो साहित्यिक सहिद भन्ने दृष्टिकोण असत्य साबित हुने स्थिति पैदा हुन्छ भने जनकेन्द्रबाट पहिलो 'साहित्यिक सहिद' भन्ने दृष्टिकोण सत्य वा ऐतिहासिक अनिवार्यता साबित हुने देखिन्छ ।

पञ्चायती शासन कालमा चलेका राफा, अस्वीकृत जमात, बटपालिस आदि आन्दोलनहरूको तद्द्युगीन मूल्य भए पनि यदि तिनलाई वर्तमानसँग जोड्न सकिएन भने वर्तमानमा तिनको अध्ययन गर्नुको औचित्य रहँदैन । यसले अतीतका घटनाहरूको असर वर्तमानसम्म आएको हुन्छ अर्थात् वर्तमान अतीतकै उत्तरदान हो र अतीतको अध्ययन वर्तमानको समृद्धिका लागि तथा भविष्यको सुखद परिस्थिति निर्माणका लागि हुन्छ भन्ने विकासवादी इतिहास चेतनालाई स्थापित गर्न समस्या उत्पन्न गर्दछ किनभने अतीतको अध्ययन अतीतकै लागि मात्र हुन्छ जुन वर्तमानसँग जोडिन सक्दैन । अतीतसँग वर्तमानलाई नजोडेसम्म इतिहासको औचित्यपूर्ण अध्ययन गर्नु सम्भव छैन । तसर्थ युगान्तरका कारणहरूको खोजीका दृष्टिबाट यो साहित्येतिहास सारतः इतिहासवादी नै रहेको देखिन्छ ।

कविता विधाका सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएका (क) एकीकरण र राज्यविस्तार, (ख) अङ्ग्रेज-नेपाल युद्ध, (ग) राणाहरूको उदय, (घ) विश्वयुद्ध र (ङ) सात सालको क्रान्तिजस्ता ऐतिहासिक मुख्य घटनाकै सापेक्षमा युगान्तरका कारणहरू खोज्नु र तिनलाई साहित्यको इतिहासका सन्दर्भमा विचारधारात्मक इतिहास चेतनाअनुकूल बनाएर प्रस्तुत गर्नु पनि यस साहित्येतिहासको मुख्य वैशिष्ट्य हो । अन्य विधाहरूका युगान्तरका मुख्य घटनाक्रम पनि यी र यस्तै देखिन्छन् । नेपाली कथामा *गोरखापत्र*को प्रकाशनबाट आएको पत्रकारिताको चेतनालाई माध्यमिक कालको र सामाजिक जीवनसँग प्रत्यक्ष जोडिएका गुरुप्रसाद मैनाली, बालकृष्ण सम र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाको प्रकाशन एवं *शारदा* पत्रिकाको प्रकाशन आरम्भलाई मुख्य युगान्तरका कारण बनाइएको छ । नेपाली उपन्यासमा प्रकाशन युगको आरम्भ तथा विधागत संरचना र स्वरूपको प्राप्तिको पहिलो नेपाली प्रयास *वीरसिक्का*को प्रकाशनलाई निर्माणको युगका रूपमा माध्यमिक कालको र सामाजिक जीवनको यथार्थपरक अभिव्यक्ति एवं *शारदा*कै चेतनालाई विकासको युगका रूपमा आधुनिक काल प्रारम्भको आधार मानिएको छ । यी दुबै विधासँग सम्बद्ध उपर्युक्त दृष्टिकोण पनि यही इतिहासवादी चेतनाकै उपज हुन् । त्यस्तै नेपाली निबन्धमा कथाकै सापेक्षमा युगान्तरका कारणहरूको खोजी गरिएको छ भने नाटकमा पनि तात्त्विक रूपमा त्यसैलाई आधार बनाएको देखिन्छ । यसरी नेपाली साहित्यका मुख्यमुख्य विधाहरूमा देखिएका युगान्तर, तिनका ऐतिहासिक आधारसन्दर्भ र तिनका औचित्यको पुष्टिबाट प्रस्तुत साहित्येतिहासमा अवलम्बन गरिएको विचारधारात्मक इतिहास चेतना विशुद्ध इतिहासवादबाटै अभिप्रेरित भएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

इतिहासवादबाटै अभिप्रेरित विचारधारात्मक इतिहास चेतना नेपाली साहित्यको इतिहासका मुख्य आन्तरिक तथा वैश्विक राजनीतिप्रतिको दृष्टिकोण एवं सामाजिक राजनीतिक दृष्टिकोणसँग अनुकूल भएर आएको देखिन्छ । विशेषतः नेपालको ऐतिहासिक

220 नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

घटनासँग जोडिएका एकीकरण अभियान, नेपाल-अङ्ग्रेज युद्ध र सुगौली सन्धि, राणा शासनको उदय र तिनका शासकीय चरित्रको स्थापनाका साथै नेपाली भाषामा प्रारम्भ भएको पत्रकारिताको चेतना, सामाजिक जीवनसँगको साहित्यिक सम्बद्धताको कारणका रूपमा राणाशासनको विरोध, विश्वयुद्ध र पाश्चात्य साहित्यको प्रभावले नेपाली साहित्यमा पनि साहित्यिक चेतनामा आएको परिवर्तन आदि कारणहरूको स्थापनाबाट नेपाली साहित्यको इतिहासलाई प्रस्तुत गरिएकाले यस साहित्येतिहासमा इतिहासवाद प्रेरित इतिहास चेतनाको प्रयोग भएको देखिन आउँछ ।

प्रस्तुत साहित्येतिहासको प्रथम लेखन तथा प्रकाशन र प्रकाशन संस्थालाई तद् युगीन दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने यसमा पञ्चायतकालीन विचारधाराको प्रयोग भएको मान्न सकिने केही आधारहरू छन् । नेपालको राजसंस्थाप्रतिको आस्था, इतिहासका मूल्यको राजतन्त्रात्मक दृष्टिकेन्द्र, राजतन्त्रात्मक व्यवस्थालाई सङ्कुचित गर्ने राणाशासनप्रतिको नकारात्मक धारणा, राजतन्त्रकै सक्रियता र स्वार्थमा सम्पन्न भएको सात सालको क्रान्तिलाई सर्वाधिक महत्त्व प्रदान आदि यसको पुष्टिका केही आधारहरू हुन् । यसो भए पनि यसमा ऐतिहासिक महत्त्व, गरिमा र अभिलक्षणलाई खण्डित गर्ने तथा इतिहासका तथ्यको विद्रूपीकरण तथा भ्रष्टीकरण गर्ने प्रयत्न भने गरिएको छैन । इतिहासको निर्माणमा जनताको भूमिकालाई पनि महत्त्व दिइएका भए पनि त्यसको स्पष्ट अभिव्यक्ति यसमा गरिएको छैन । राजतन्त्रको प्रत्यक्ष प्रभावयुक्त पञ्चायती शासनकालमा प्रकाशित भएकाले सत्ताबाट प्रतिक्रिया देखिन सक्ने त्रासको मनोविज्ञानका कारण यस्तो भएको पनि हुन सक्छ । तसर्थ ऐतिहासिक तथ्यको अपेक्षाकृत सन्तुलित र वस्तुपरक व्याख्या र त्यसैका आधारमा कालखण्डको निर्धारण, युगीन मूल्य, स्रष्टा, कृति र प्रवृत्ति तथा धाराको मूल्यनिरूपण यसमा गरिएको देखिन्छ । यस दृष्टिबाट विचारधाराको पक्षधरताका दृष्टिले सत्तातर्फ ढल्किएका भए पनि इतिहास चेतनाका दृष्टिले सत्ता र जनता दुबैसँग निरपेक्ष रही इतिहासका तथ्यलाई इतिहासकै मूल्य र मानकका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएकाले यो यसमा इतिहासवादी विचारधारात्मक इतिहास चेतनाको प्रयोग गरिएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माको नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (२०३४) विधागत साहित्येतिहासको समष्टि रूप हो । कविता विधामा आधुनिक कालको सन्दर्भबाहेक अन्य कालखण्डको सन्दर्भ र कथा, उपन्यास, नाटक आदि विधाको इतिहासमा युगान्तरका कारणहरूको यथार्थपरक पहिचान, कालविभाजन, आधारको एकरूपता र नामकरण, कृति र प्रवृत्तिका आधारमा स्रष्टाको ऐतिहासिक मूल्यनिर्णयको यथार्थपरकता आदिका कारण यसमा यथार्थपरक इतिहासवादलाई विचारधाराको मूल स्रोत बनाइएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा कविताको प्रारम्भलाई उत्साह भावधारासँग, सुगौली सन्धिपछिको अवधिलाई भक्ति वा अध्यात्मवादी भावधारासँग, १९४१ पछिको समयलाई तत्कालीन सत्ताअनुकूल भोगविलास र रमभ्रमयुक्त शृङ्गारिक भावधारासँग र नेपाली जनतामा सचेतताको बढोत्तरी

भएपछि तथा तत्कालीन शासनसत्ताले सूक्तिसिन्धुमाथि प्रतिबन्ध लगाएपछिको अवधिलाई शास्त्रीयतावादी भावधारासँग, सामाजिक चेतनाको विकास र पाश्चात्य साहित्य चेतनाबाट क्रमशः कविता र निबन्ध विधा प्रभावित भएपछि १९९२ पछिको समयलाई स्वच्छन्दतावादी आत्मपरक वा हार्दिक भावधारासँग जोड्नुले नेपाली कविताको इतिहासलेखनमा समयानुकूल यथार्थपरक विचारधारा र भावधाराको समन्वय भएको देखिन्छ। यस्तै ढङ्गले आख्यानका क्षेत्रमा सामाजिक यथार्थवादी विचारधारा र भावधारा तथा नाटकका क्षेत्रमा शास्त्रीयतावादी विचारधारा र भावधाराको समन्वयबाट आधुनिकताको प्रारम्भ भएको देखाउनु पनि यस्तै समन्वयका परिचायक हुन्। यस कृतिमा लेखकका इतिहास चेतनाका पृष्ठाधारमा युगानुकूल भावधारालाई इतिहास चेतनासँग तादात्म्यकरण गरिएको देखिन्छ। प्रत्येक कालखण्डका धारा, प्रवृत्ति र स्रष्टाप्रति पक्षपातरहित ढङ्गले मूल्याङ्कन गरिएका हुनाले यसमा यथार्थपरक इतिहासवादी विचारधारा र नेपाली साहित्यको विकासयात्रामा देखिएका भावधाराको उपयुक्त समन्वय गरिएको देखिन्छ। त्यसैले विचारधारा र भावधाराको समन्वयका सन्दर्भमा देखिने यथार्थपरकता यस साहित्येतिहासको मूल वैशिष्ट्य हो। तुलनात्मक रूपमा यथार्थपरक भए पनि इतिहासलेखनको सामयिक परिस्थिति, लेखकहरूको वैचारिक पक्षधरता, लेखकका पूर्ववर्ती र उत्तरवर्ती अन्य कार्यहरू, विश्लेषणका लागि चयन गरिएको अन्तिम संस्करणको सामयिक पृष्ठभूमिगत सन्दर्भ आदि पक्षलाई विचार गर्दा अन्ततः यो साहित्येतिहास निम्नवर्गको केन्द्रबाट भन्दा बढी तत्कालीन राजनीतिक शासनव्यवस्थाका प्रभावबाटै लेखिएको हो भन्ने ठहर गर्न सकिन्छ तर पनि यसमा इतिहासका तथ्यहरूप्रति अन्याय गरिएको छैन।

साहित्यको इतिहासका तथ्यलाई तद्युगीन मूल्यका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ भन्ने इतिहासवादी (हिस्टोरिसिज्म) विचारधाराबाट अभिप्रेरित इतिहास चेतनाको प्रयोग यस कृतिमा गरिएको छ। नेपाली कविताको आधुनिक कालका सन्दर्भमा लेखनाथलाई विषय बनाएर केही प्रभावपरक व्याख्या भएकाले त्यसले इतिहास लेखनकालीन र संशोधनकालीन आधुनिकतासम्बद्ध बहसमा व्यक्तिपरक मनोविज्ञानलाई प्रतिविम्बन गरेजस्तो देखिए पनि अन्य सन्दर्भमा इतिहासका तथ्यप्रति यो साहित्येतिहास पूर्वाग्रहरहित देखिन्छ। आंशिक रूपमा तत्कालीन राज्यसत्ताको प्रभाव देखिनु र लेखनाथ पौड्यालप्रति पूर्वाग्रह देखिनुजस्ता सीमा भए पनि अधिकांशतः अतीतका तथ्यलाई अतीतकै मूल्य र मानकका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएका हुनाले यो शुद्ध इतिहासवादी विचारधारामा आधारित इतिहास चेतना प्रयोग गरिएको साहित्येतिहास हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, बालाकृष्ण. (२०६९). *नेपाली साहित्यको कालविभाजन : ऐतिहासिक विश्लेषण*. काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन।
- आफानास्येभ, भिक्टर. (२०६३). *दर्शनशास्त्रको प्रारम्भिक ज्ञान* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : एसिया पब्लिकेसनस।

222 नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा इतिहास चेतनायुक्त विचारधारा

इगलटन, टेरी (सन् १९९१). *आइडियोलजी : एन इन्ट्रडक्सन*. लन्डन : भर्सो ।

चैतन्य. (२०६४). *मार्क्सवादी कलादृष्टि र समीक्षा* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन ।

जिस, अभनेर. (२०७२). *मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रका आधारहरू* (अनु.). हरिहर खनाल. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पाण्डेय, ताराकान्त. (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पाण्डेय, मैनेजर. (सन् २००९). *साहित्य और इतिहास दृष्टि* (चौथो संस्क.). नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज. (२०६४). *साहित्य र समाज*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज. (२०६७). इतिहासलेखन, मार्क्सवाद र 'नयाँ इतिहासवाद'. *मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद* (दोस्रो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, कृष्णदास. (२०६०). *ऐतिहासिक भौतिकवाद* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : जनसाहित्य प्रकाशन केन्द्र ।

श्रेष्ठ, दयाराम. (२०६५). *साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ*. (तेस्रो संस्क.) काठमाडौं : पालुवा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज. (२०५९). *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*. (छैटौँ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सिंह, परमानन्द. (सन् २००५). *इतिहास दर्शन* (तेस्रो संस्क., सन् १९९९ को चौथो पुनर्मुद्रण). वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

हब्सवाम, एरिक. (सन् २००७). *इतिहासकार की चिन्ता* (हिन्दी अनु. कृष्ण चैतन्य र गोपाल प्रधान). दिल्ली : ग्रन्थ शिल्पी ।